

Марія Скаб (Чернівці)

Концепт “душа” у творчості Івана Франка

Франкові руки на вічному горні
Роздувають багаття душі людської

(А. Малишко)

Твори І. Франка були, є і будуть постійним джерелом аналізу, роздумів та пошуків вічного. Одним із основних у його творчості, безперечно, є концепт “душа”. На думку дослідників, в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. поняття “душа” та “дух” відводили особливе значення; на активне використання слів *душа* та *дух* у творах І. Франка звертають увагу Н. Шумило та С. Кирилук [5: 151; 11: 114]. Остання зауважує, що “І. Франко неодноразово акцентував на слові “душа”, особливий наголос на цьому понятті притаманний багатьом його науково-критичним працям. Саме І. Франкові належать важливі для української літератури кроки в освоєнні найновіших відкриттів у сфері психології (статтю “Із секретів поетичної творчості” (1898), до якої останнім часом помітно зріс інтерес, вважаємо своєрідною “точкою відліку” психоаналітичних праць, що побачили світ у 20-х роках ХХ ст.)” [5: 154].

Нашою метою є проаналізувати структуру концепту “душа” в художніх творах письменника на основі мовних засобів його вираження.

Будучи “сином народу”, як він писав про себе, І. Франко використовував усі потенційні можливості мовного вираження концепту “душа”, задані українською мовою: як його сакральну, так і несакральну частину.

Сакральну частину концепту актуалізують концептуальні компоненти “душа – безсмертна” (“*Душа безсмертна! Жить віковічно їй!*” [10: т. 2: 171]; “*Нехай життя – момент / І зложене з моментів, / Ми вічність носимо в душі*” [10: т. 3: 36]), “душа – частина людини поряд із тілом” (“*Помилуй / Мене! Не погубляй з душею й тілом!*” [10: т. 1: 329]; “*Стати / Невольником нечистого чандала – / Значить навіки стратить тіло й душу*” [10: т. 1: 328]); “душа після смерті людини покидає тіло” (“*То, кумко, на погріб ви мій оберніте, / Як з тілом розстанесь душа*” [10: т. 1: 179]; “*Гріхи людини осідають на її душі*” (“*Зле робить пан, то не перечу, / На душу гріх бере важкий!*” [10: т. 2: 59]; “після смерті людини за душу потрібно молитися” (“*То, чень, хоч синок мій єдиний... / Заплаче за мною сльозами рясними, / “На божє” за душеньку дасть*” [10: т. 1: 179]); “душа після смерті може бути спасенна” (“*І знов, ридаячи слізьми гіркими, / Душею став молитися до бога: / Будь милостивий, божє, / Ще раз охорони мене від смерті / І продовжи життя моє земне, / Щоб я покутою і добрими ділами / Міг на спокійну смерть і на спасіння / Душі по смерті тут ще заробити*” [10: т. 3: 216] та інші, що відображають різні аспекти уявлень українців про душу. Про глибину проникнення І. Франка в народну

картину світу свідчить і використання рідковживаних концептуальних компонентів: наприклад, “душа належить Богові” (“Смерть, кумко, надходить, хоч що ви кажіть, / Душа вже з гостини додому ся просить” [10: т. 1: 179]; “Бидло – що сказать про нього? / З масті сіре, їсть невпинно / (Як є що), спить, робить, родить, / Ну, і богу душу винно” [10: т. 1: 106]), жартівливих народних приказок (“Господи тобі слава, що ся душа напхала!” [10: т. 24: 10]), численних варіантів фразеологізмів (порівняймо: приказка “Пропав ні за цапову душу” і Франкове “Світ страшенно попсувався / І не може він стояти, – / Без блукаючих героїв / За псю душу пропаде!” [10: т. 4: 179]), яке підтверджує відомі концептуальні компоненти “тварини мають душу” і “людська душа цінніша за душу тварини”).

Особливо повно сакральна частина концепту “душа” знаходить вираження у творах на релігійну тематику. Наприклад, в одному з віршів циклу “Багач” чернець розповідає про зустріч душі із ангелами: “І отее тепера світлі духи / Принесли гріхів моїх рукопис, / І сповнилося на мні Господнє слово: / “Не осуджуї – суджений не будеш. / Відпусти, то й я тобі відпушу”. / Се рекли і тут передо мною / Список той гріхів моїх роздерли. / Ось чому душа моя спокійна” [10: т. 3: 197]. У “Легенді про святого Маріна” використано богословські пояснення про сатану як причину негативних емоцій: “І я пізнав: се сатанові штуки, / Се він, проклятий, в душу молоду / Накапав трути, дикої розпуки, / Накинув вірі чортівську узду” [10: т. 5: 290]; “Бо ворог наших душ не спить ніколи... / Мов кігті, в душу запуса розколи / І силу волі палить, мов костер” [10: т. 5: 291]; про відкуплення душі: “Порадьте, отче, що мені робити, / Щоб власної душі не погубити / І це батьківський відкупити гріх?” [10: т. 5: 293]. Мікроконтексти поеми “Іван Вишенський” фактично відображають технологію звершення аскетичного подвигу: “...хто бажає довершити / аскетичний, острій подвиг, / в пості, самоті, мовчанню / слухать голосу душі” [10: т. 3: 53]; “Небо синє, що крізь отвір / загляда в мою печеру, – / се надія, що полине / у той шлях душа моя” [10: т. 3: 59]; “Щезло все дрібне, болюче, / що чуття в душі ворухить / і увагу відвертає / від найвищого ества. Полишилось лиш постійне, / супокійне і величне. / Про постійне і величне / думай тут, душе моя” [10: т. 3: 60]; схему роздумів аскета про себе (“Що ж се за крутії дебрї, / у які мій ум заходить? / Сеї теплоти крихітка / в тілі душу виклика!” [10: т. 3: 66]; “Жар, життя, тепло і світло, / разом з тим і смерть, руїна, / і нове життя, й безсмертя – / се душа всесвітня – бог Крихта теплоти і світла – / іскра в тілі, у мертвому душу будить,? без тієї / теплоти – душі нема... / А в душі розводить ясність, / порив, віру – без тієї / теплоти нема віри, / ані ясності в душі. / Се тепло – воно за хвилю / в мертвім тілі творить душу, / у душі тій родить віру, / вицвіт віри тої – бог...” [10: т. 3: 66–67]) та відповідальність перед своїм народом (“Будь ти нам духовним батьком, / будь нам прикладом високим, / будь молитвою душ наших – / нашим гаслом бойовим” [10: т. 3: 75]; “Чи забув слова Христові: “Добрий пастир власну душу / віддає за своє стадо?” / Ти хіба не пастир їх?” [10: т. 3: 79]; “Чи забув слова Христові: / “Хто рече: кохаю бога, /

а не порятує брата, – / той брехню на душу взяв?” [10: т. 3: 79]; *“Адже ж за всі душі тії, / що там впадуть у зневірі, / а ти б піддержав їх, в тебе / бог рятунку зажада”* [10: т. 3: 79]).

За християнським уявленням, людина складається з тіла, душі і духу, і лише дух є безсмертним [3: 125]. Українська ж мовна картина світу фіксує дещо спрощене уявлення про душу, згідно з яким у людини є тіло та душа, про що, до речі, читаємо й у популярній релігійній літературі, наприклад, у катехизисах: “Чоловік складається з тіла і безсмертної душі” [2: 15]. Автор “Закону Божого” С. Слободський із цього приводу уточнює: “Коли ми говоримо, що людина складається з душі і тіла, то ми цим виражаємо, що людина складається не із однієї лише мертвої речовини – матерії, але й із того вищого начала, яке цю матерію оживотворює, робить живою. У дійсності ж людина трискладова і складається із тіла, душі та духу” [3: 125]. Отже, як зауважив Ю. Канигін, “відомі твердження християнського вчення, висловлені в богословських джерелах, про смертне тіло і безсмертну душу є дещо спрощеними. Не душа як така безсмертна, а її духовний вміст” [4: 68].

В українській мові лексикалізувалося багато виразів, які засвідчують двочленну структуру людини: фразеологізми – *відпочивати тілом і душею, трепетати тілом і душею; ходити як тіло без душі; убивати душу і тіло; клястися на душу і тіло; занастити душу і тіло; пожити душу і тіло; приказки – Що тіло любить, те душу губить; не поберегиши тіла, і душу погубиш*, зрештою, і в гімні України маємо: *“Душу, тіло ми положим за нашу свободу / І покажем, що ми, браття, козацького роду”*. Актуалізація протиставлення *душа–тіло* є характерною й для українського красного письменства.

Поняття “душа” – “вона в центрі уваги найбільших митців. Є ще й поняття “дух” – своєрідне відлуння Духу – того, що підіймає душу до незбагнених висот, змушує людину відірватися від щоденної мізерії й відчути, збагнути свою сутність як дитини Божої” [6: 44]. В українській мовній картині світу лексема *дух* звичайно не виступає в опозиції до слів *тіло* та *душа*, однак зрідка вона може бути синонімом до слова *душа*, як це майстерно поєднав І. Франко у вірші “Рідне село”:

І зрідка лиш моя **душа** за обруб твоїх
Легіла в ширший світ.
Та чи дитям у тобі
Я був щасливий? **Дух дитячий** мій
Чи ж перших вдарів зла тут не зазнав на собі?
Чи ж перші золоті надії
Не розвивались тут, мов квіти весняні,
Морозом збиті? Чи пориви гарячі
М’якої ще **душі** сміхом тут не топтались,
Докором не душились? Чи ж не лялялись
Найперші сльози тут, найщирші, дитячі,
Під тиском вчасних ще і недитячих мук?
Хіба ж **душа моя, ще чиста, ніжна, біла,**
Тут, в рідному селі, уперве не щеміла

Під дотиком твердих, брудних і грубих рук?
 Хіба ж не почала ще тут всисатись в груди
 Та трута лютая, що й досі **духа тлить**?
 Хіба ж не в тобі я пізнав сирітство, труди
 І боротьбу з життям?
 Чого ж тепер **болить**
Душа моя, коли по довгому часі
 Я в тобі опинивсь, на сугорби отсі
 Злим вихром загнаний? [10: т. 1: 77]

За Словником української мови, семантичні структури слів *душа* і *дух* перебувають в еквіполентній опозиції, тобто дві множини перетинаються. Спільною їх частиною є значення “за релігійними уявленнями – безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє від тварини” [8: 443], однак якщо при поясненні слова *дух* як синонім подають *душа*, то при слові *душа* слова-синоніма *дух* не подано, що, думаємо, свідчить про певну спеціалізацію значень обох лексем.

Синонімізація *душа–дух* не дуже характерна для української мови, принаймні не такою мірою, як зумовлена українською кордоцентричністю синонімічність слів *душа–серце* (“*Багно твоє лиш **серце й душу дусить***” [10: т. 1: 173]; “*О **ангельська душе!** О **серце щире!***” [10: т. 1: 336]), які можуть бути не лише однорідними членами речення: “*Але **серце / велике і багата душа / Були в тій дівчині; вона ще таки / Не стратила надії***” [10: т. 4: 31]; “*Розранила в мене **серце, / Розранила в мене душу / Злая відьма завидюща***” [10: т. 5: 11], але навіть утворювати словокомполит: “*Запалила русявая **серце-душу***” [7: 324], чого ми не можемо сказати про *душа–дух*.

Сакральна частина концепту “душа” в І. Франка має як традиційні, так і нетрадиційні форми мовного вираження. Серед нетрадиційних уживань подаємо приклад із сатиричної поеми “Ботокуди”, у якій під ботокудами висміяно частину галицько-руської інтелігенції, де автор використав дуже цікавий вислів: “*Для своєї вітчизни / Ми дамо без тіла **душу***” [10: т. 1: 11]. Для українського концепту “душа” надзвичайно важливим є концептуальний компонент – “душа становить найбільшу цінність людини”, який реалізується в різних напрямках розгортання семантики слова: у виокремленні значення *душа* – “людина”, у формуванні семантики похідного *душевний* із позитивною оцінкою, у використанні вислову *душа-людина* зі значенням найвищої позитивної оцінки тощо. І. Франко в згаданій вище фразі працює від протилежного – говорить про знецінення душі (“ми її легко можемо віддати, головне, щоб зберегти тіло”), і саме це викликає зневагу до мовця-ботокуда у пересічного християнина. Або інший приклад. В українській мові широко вживають вислів *жива душа* (“*А крім них, / **Ані душі живої, ані звука***” [10: т. 1: 282]), який бере початок, очевидно, із Біблії (“*І створив Господь Бог людину з пороку земного. **І дихання життя вдихнув у ніздрі її, – і стала людина живою душею***” [Буття 2:7]; у І. Франка ж читаємо вислів *душа в живих умерла* (“*А що по мокрім місці*

гниль пожерла – / Се ті, в яких душа в живих умерла, / Пихою вбита, лінощами й глумом, – Таких і пам'ять пропадає з шумом” [10: т. 3: 218], де актуалізується релігійна інформація про те, що душа із великою кількістю гріхів не матиме вічного життя по смерті людини.

Особливість концепту “душа” визначається й енциклопедичністю Франкових знань, його зверненням до духовної спадщини різних народів світу. У передмові до збірки “Поєми” І. Франко писав: “Коли правда те, що головне значення поезії в тім лежить, що вона розширює нашу індивідуальність, збагачує душу такими враженнями і почуваннями, яких вона не зазнала би в звичайнім житті або не зазнала би в такій силі і ясності, то думаю, що передача чужомовної поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями” [10: т. 5: 7]. Він писав поеми й легенди на теми з життя різних народів світу: вавилонян (“Істар”), єгиптян (“Сатні і Табубу”), хорватів (“Поєма про білу сорочку”), іспанців (“Похорон”), арабів (“Коваль Бассім”), робив численні переклади та переспіви, у яких знаходимо й особливості уявлень тих чи інших народів про душу: наприклад, перевтілення душ у казці “Абу-Касимові капці”: “В тії капці з добра-дива, / Певно, пакісна, злослива, / Грішная душа ввійшла” [10: т. 4: 327], про яку “...кажуть мудрі люде, / Що душі такій не буде / Супокою, хоч пропадь, / Поки хто її зостанки / Із молитвою до ямки / Здогадаєсь закопать” [10: т. 4: 328]; в індійській легенді “Цар і аскет” дружина прагне піти у вогонь разом із чоловіком: “Мій мужу любий, не кажи сього! / Яке ж мені життя без вас обох? / Чи кажеш своїй Сайвії нещасній / Вертати знов у лютюю неволю / З розбитим серцем? Ні, позволь мені / При собі стати разом з нашим сином. / А як святее полум'я здійметься / Могуче вгору, то і наші душі, / Очищені, і вольні, і веселі, / Стрясуть із себе всі земні терпіння / І полетять в щасливий, вищий світ!” [10: т. 1: 336]. У поезії знаходимо елементи буддизму: “Він [Будда. – М. С.] учив, що людське щастя – то тяжка проба для людської душі, то ненастанне горе; що всі земні втіхи і розкоші – то отрута для душі...” [10: т. 4: 19]; магометанської віри: “Ту скверну, що день в день їх душі погубляє, / Вони силкують[ся] сім раз на день змивати” [10: т. 6: 144]. Дуже цікавими є римські перекази, зокрема діалоги Цицерона і Філіска про душу.

Метою автора, як пише він у передмові до збірки “Мій Ізмарагд”, було виробити толерантне ставлення до різних поглядів і уявлень, до можливої різної поведінки людей: “Коли з них [віршів. – М. С.] **упаде в твою душу хоч крапля доброти, лагідності, толеранції не тільки для відмінних поглядів і вірувань, але навіть для людських блудів, і похибок, і прогріхів, то не даремна буде моя праця**” [10: т. 2: 180–181].

Без сумніву, найбільший вплив на І. Франка справила Біблія, унаслідок чого у його творах знаходимо багато біблійних висловів, наприклад: “**Мир душі твоїй, Кобзарю!**” [10: т. 1: 368]; вживання слова *душа* при звертанні у релігійному значенні,

як у псалмах (“*Душе моя! Вспокойся, не ридай!*” [10: т. 1: 320]; “*О, веселись, душе моя, / Що праведних таких і мудрих / Суддів знайшла нарешити я*” [10: т. 2: 227]). І. Франко часто звертався до біблійних мотивів, як у поемі “Мойсей”, чи, як він писав, до традиційних мотивів, як у циклі віршів “На старі теми”, наприклад: “*Він [бог] скрізь на морі і на суші / Создав у зародочках душі, / Життя розсіяв незліченне – А все для себе і для мене... / Він дав душі моїй безсмертність, / Дав запоруку непохитну, / Що як умру, то не загину, / Що смерть моя – не скін фатальний, / А вхід до раю тріумфальний*” [10: т. 3: 161].

Несакральна частина концепту складається із компонентів: “душа – внутрішній світ людини” (“*Ми знали се, і в нас не раз душа боліла*” [10: т. 1: 68]), “душа – сукупність рис, якостей людини” (“*Так-то, сину, і сконав він. / Золота була душа!*” [10: т. 1: 269]); “душа – людина як носій рис” (“*І син був у нього іще молодцем, / Прекрасний душею і гарний лицем*” [10: т. 6: 135]; “*Душею він дитя, хоч голову схилив, / Немов дідусь слабий*” [10: т. 1: 60]); “душа – людина” (“*Довкола – ні душі нема*” [10: т. 4: 365]; “*Ось з села нам на підмогу / Люди йдуть, зо двадцять душ!*” [10: т. 4: 153]); “душа – життя” (“*Ледве ті втекли з душею*” [10: т. 4: 252]) та ін. До речі, І. Франко один із перших в українській літературі почав активно використовувати значення “душа – основне в чому-небудь, суть чогось”; // “Центральна фігура чого-небудь” [8: 445–446]: “*Як душа їх душі, підіймавсь / Він тоді многи рази / До найвищих піднебних висот / І вітхнення, й екстази*” [10: т. 5: 216] (про Мойсея), зафіксоване вже в “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” [9: 239], але в українській літературі почало активно вживатися аж у кінці XIX – на початку XX ст.

Концептуальні компоненти несакральної частини концепту “душа” в І. Франка також мають як традиційне, так і нетрадиційне вираження. Нетрадиційні вживання стосуються насамперед значення “душа – внутрішній світ людини”: “*Дух дрібніє, мозолі тут / Наростають на душі*” [10: т. 1: 256] (до речі, це один із улюблених висловів поета, який він багато разів використовує в різних варіантах); “*Вниз котиться мій віз. Пов’яли квіти, / Літа на душу накладають пуга*” [10: т. 2: 182]; “*Отак душа моя тепер терпить / слаба, безкрила, холодом прибита, / Мов ластівка у річці зиму спить*” [10: т. 3: 32]; “*Я спочити сів під дубом, / В душі ж мов світляний алмаз дрозжав*” [10: т. 3: 149]; “*Твоя душа, мабуть, рідня болоту, / Що в собі бачить ціль всього й причину*” [10: т. 3: 152]; “*В душі глибока павза*” [10: т. 3: 169]; “*Весь день мов щось святе в душі лелію*” [10: т. 2: 187].

Почуття, які тривожать душу, різноманітні: біль (“*І зацемить в душах вельможних біль тасмний*” [10: т. 1: 63]), гнів (“*Затоптаний в багно життя, / Оскорблений, знижений, / З гнівом в душі вмираю я*” [10: т. 1: 53]), сум (“*Навіть на здорових душі / Сум і туга насіда*” [10: т. 5: 328]), радість (“*Радість наповнює душу, / Здвоює сили усі; / Так-то діла благородні / Родяться в чесній душі*” [10: т. 2: 410]), нудьга (“*Гризе душу й морозить нуда!*” [10: т. 1: 48]), любов (“*О краю мій, Підгір’я ти прекрасне, / Як я люблю, як я люблю тебе! / Мов зірка та, що сві-*

тять і не гасне, / Так та любов в душі моїй живе” [10: т. 1: 199]), розчарування (“Всі розчаровання тих міліонів / В його душі бушують” [10: т. 1: 284]), спокій (“Чудовий супокій розлився враз / В його душі” [10: т. 1: 288]) тощо.

Душа в І. Франка постає як об’ємна річ із глибинами, дном, найглибшими закутками, де звичайно ховаються найпотаємніші думки та почуття: “І враз почув я голос невимовний..., / Що душу розворушує до дна” [10: т. 3: 149]; “Заглянь лишень на дно душі своєї, / Чи там під цвітами любви тієї / Не криєсь зла гадюка самолюбства?” [10: т. 4: 19]; “Ти б злість свою, неначе пса гризького, / У найтемніший кут душі загнав” [10: т. 3: 172]; “В душі моїй дупло / Знайшов і вліз” [10: т. 5: 59].

Душа, за християнським вченням, відповідає за думки, почуття та бажання: “1. Органом тіла, за допомогою якого душа виконує свою мислительну роботу, є мозок. 2. Центральним органом почуття прийнято вважати серце... 3. Бажаннями людини керує воля, яка не має для себе речового органа в нашому тілі, а знаряддя для виконання її приписів – це наші члени, що приводяться в рух за допомогою м’язів та нервів. Результати діяльності нашого розуму і почуття, породжені серцем, чинять той чи інший тиск на волю, і наше тіло виконує ту чи іншу дію або рух” [10: т. 3: 126]. Однак в українській мові, за нашими спостереженнями, найактивніше функціонує слово *душа* саме зі значенням почуття (“І ясно, легко стало на душі” [10: т. 1: 336]), рідше – бажання (“...душа ніщо не прагне” [10: т. 1: 79]) і поодинокі – як розум, думки. Особливістю мовного вираження концепту “душа” у творах І. Франка є те, що душа дуже часто виступає в його творах вмістилищем думок: “Здається, всі думи в душі його бачиш” [10: т. 1: 72]; “Так звільна у його душі високій / Важкая думка спіла-доспівала” [10: т. 1: 304]; “Хто се люто гонить / Думки з душі, що в собі біль заперла?” [10: т. 2: 154]; “...щаслива думка блисла / В душі його...” [10: т. 4: 35]; “Аж як стала міцно й непохитно / Думка та в душі її: віддати / Свому пану кров свою і серце...” [10: т. 4: 280]; “...якісь слова, мов відгомін тих дум, що бурхали в душі, мов вітер в полі” [10: т. 4: 399]. Особливо виразно це видно в цитатах: “Вона, котрій я все бажав віддати, / Весь скарб душі, всі думи, всі чуття” [10: т. 2: 136]; “І – що найвище – ми / самих себе відкрили! / Відкрили власну душу, / заглянули в верстат своїх думок, / свого чуття, бажання і змагання, / і там твою пізнали руку, мамо [природо. – М. С.], / твої закони” [10: т. 3: 36].

У передмові до збірки “Мій Измарагд” І. Франко писав: “Може, се мій фізичний і духовний стан відбився й на фізіономії сеї книжки... Певна річ, моя моральність значно відмінна від тої катехитичної, догматичної моралі, що у нас видається за самотню християнську. Та я певний, що в основі своїй вона далеко більше зближена до моральності всіх тих великих учителів людськості, “ищущих царствія божія и правди его”, ніж колінопреклонна, поклонобийна та черствосердна моральність багатьох стовпів церкви, покликаних та непокликаних оборонців релігії. Та я не хочу вдаватися з ними в спори. Храм моєї Матері-Музи занадто святий, щоби робити з нього підсіння перекупок. А поміщені дальше твори, що виплили з могого

морального чуття, – правдива поезія мусить бути завжди моральною, бо джерело обох одне й те саме, – нехай говорять самі за себе” [10: т. 2: 180]. І справді, окремі афористичні вислови, що стосуються різних аспектів буття душі людської, особливо із циклу “Строфи”, можна використовувати у пропаганді християнської моралі. Серед них – вислови про гордість:

Як чахне дерево, в яким
Черв’як коріння підгризає,
Так гордість у душі людській
Всі добрі почини викориняє [10: т. 3: 195];
Як запорохи чоловік
Знести не може у очох,
Так гордості в душі людській
Не зносить бог [10: т. 2: 204];

про любов:

Лишилось те, чого ніяка сила,
Ніяка нам пригода взять не може:
Се чиста розкіш братньої любові,
Се той чудовий мід, якого крапля
Розширює життя людське в безмір,
Підносить душу понад всю тривогу,
Над всю турботу із-за діл минутих [10: т. 2: 209];

про скарби душі:

Усе, чого в тобі сей світ не дасть,
Знайдеш в душі своїй ясніше, краще:
Найвищу правду і найбільшу владсть [10: т. 3: 165];
Нема чоловіка, в котрого
Не було б добра, окрім злого,
В котрого, крім гнилі й зопсуття,
Не було б в душі щось цілого [10: т. 3: 193];

про роль книг в очищенні душі:

Отак, хто книги праведні читає,
З болота буденності вилітає,
З душі бридоту й погань вимітає,
Що уподоблює його звіру [10: т. 3: 204];

про необхідність дбати про душу підданих:

“Блаженний той, хто дбає про душу слуг своїх”, –
Так сказано в письмі святому.
Та горе тому,

Хто ніби дба про душу їх,
А тіло працює надмірною втомляє,
Тілесним недостатком оскорбляє [10: т. 3: 205];

про невідповідність тіла й душі:

В здоровому тілі здорова душа,
Та часто буває не варта гроша.
В уломному тілі буває душа,
Що красою світ весь і бога втіша! [10: т. 3: 205];

про хвороби душі:

Скажи, які є найтяжчі хвороби
Душі? Хіба не гордість чи пиха,
Не самолюбство та засліплення
На власні блуди, не упертість в злім?
Скажи по совісті: хіба ж усі ті
І многі інші ще тяжчі хвороби
Не тлять твою в здоровім тілі душу? [10: т. 4: 18];

про вплив слова, пісні на душу людську:

Якби ти знав, які глибокі чинить рани
Одне сердите, згірднеє слівце,
Як чисті душі кривить, і поганить,
І троїть на весь вік, – якби ти знав оце! [10: т. 3: 172];
Благословенна ти поміж жонами,
Одрадо душ і сонце благовісне,
Почата в захваті, окроплена сльозами,
О раю мій, моя ти муко, Пісне! [10: т. 3: 102]

та багато інших.

Дуже цікавим, на нашу думку, є вірш “Душе моя! Душе душі моєї!” (1888), що не увійшов до збірок, у якому спостерігаємо багатомірність, структурованість концепту. Слово “душа” висвічує у поезії різними своїми гранями, актуалізуючи різноманітні компоненти: “душа – кохана людина”, “душа – основа, суть”, “душа – безсмертна основа в людині”, “душа – джерело бажань, почуттів” тощо:

Душе моя! Душе душі моєї!
Мов мушля острій камінець в утробі
Роками носить у німому болю,
Аж поки соком живності своєї
Той камінець у дорогу перлу
Не переменить, – так я жаль о тобі
І потолочену любов завмер[лу]
У серці ношу і надармо молю

Їй смерті, смерті!
Душе моя! Мов конар з пнем предивно,
 Так ти зрослась зо мною нерозривно.
Чи гріх, чи два на душу я положу –
 Ну що ж, коли не можу та й не можу
 Тебе віддерти...
Душе моя! Моя, а так чужая,
 Така далека ти і недосягла!
Чом моя душа тебе бажає,
Твоя ж на мене й глянуть не забгла?
А лиш летить кудись непевним шляхом
За власного призначення огнями,
 Аж поки яр подвійний межі нами
 Не ляже і не **обезкрилить душі**
 Смертельним жахом [10: т. 2: 406–407].

Як на особливість Франкового концепту “душа” можемо вказати й на часте використання опозиції “душа–народ”, яка виявляється як у широкому контексті: “*Народе мій, замучений, розбитий [...]! Твоїм будуцим душу я тривожу [...] Невже задарма стільки серць горіло / До тебе найсвятішою любов’ю, / тобі офіруючи душу й тіло?*” [10: т. 5: 212], так і у використанні вислову *народна душа* (“*Ні, се аж надто очевидно, / Що тут якась рука брудна / Навмисне із самого дна / Душі народної безстидно / Й безбожно вгору підняла / Найдикші страсті, задурила / Народний розум, заглушила / Чуття*” [10: т. 2: 21]; “*В його особі втратили... одного з тих / Будителів народної душі / Та свідомості, про яких ніколи / Не гасне пам’ять*” [10: т. 3: 387]. Однак, очевидно, саме свіжість цього вислову змушує автора пояснювати її суть: “*Що ж сказать про народ, / Многодушну істоту, / Де в рух мас вносить кожда душа / Частку свого льоту?*” [10: т. 5: 252].

Отже, мовне вираження концепту “душа” в художніх творах І. Франка зумовлене енциклопедичністю його знань, інтелектуалізмом, залюбленістю в етнографічні проблеми, чуттєвістю натури, що спричинило широку актуалізацію всієї структури концепту, особливо детально – його сакральної частини, активне використання синонімів *душа–дух*, часте представлення душі як осередку думки, а не тільки почуття, афористичність висловлення, широке залучення духовних надбань народів світу.

Література:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена.
2. Божа наука: Катихизм / Під ред. А. Шептицького. – ССРСР–Швейцарія.
3. Законь Божій для семьи и школы со многими иллюстраціями составилъ Протоіерей Серафимъ Слободской. – Изд. 4-е. – Свято-Троїцкая Сергієва Лавра, 1994.
4. Канигін Ю. Душа – об’єкт віри й знання // Наука і суспільство. – 1994. – № 9–10.
5. Кирилюк С. Поняття “душа”, “дух” у дослідженні психоаналітичної парадигми особистості в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 21. – Ч. І.

6. Мороз Л. Погляд на історію української літератури в аспекті християнської духовності (філософсько-теологічному) // Біблія і культура: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 1.
7. Пісні Буковини: Пісенник. – К., 1990.
8. Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1971. – Т. 2.
9. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 2001. – Вип. 8.
10. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
11. Шумило Н. Під знаком національної самобутності: Українська художня проза і літературна критика кінця XIX – поч. XX ст. – К., 2003.

Надія Бабич (Чернівці)

Концепти “думка”, “слово” у наукових працях Івана Франка

Іван Франко належить до таких особистостей, до яких не кожен може дотягнутися, щоб збагнути і саму висоту, і слово про неї. У численних працях літературознавців та істориків, лінгвістів і філософів, етнологів і політиків описано так багато аспектів і його життя, і художньої та публіцистичної творчості, і суспільно-політичної та науково-дослідницької діяльності, що навіть важко повірити у твердження, що І. Франко ще й досі достатньо не пізнаний.

І. Франко був особистістю дивовижно багатогранною. І. Іваньо написав про Г. Сковороду, що стиль його творів “визначався сучасною йому епохою, тобто сукупністю соціальних умов виховання, традицій письменства. Але це було і явищем особистим, пов’язаним з пошуками і здобутками самого Сковороди, його власними поглядами та філософсько-естетичними принципами” [6: 149]. Ці слова стосуємо і до філософа та митця І. Франка – і до стилю його творів, і до способу мислення, і до чуттєвого сприйняття дійсності.

Концепти “думка” і “слово” пронизують поетичну творчість І. Франка, наприклад: “дух, наука, думка, воля”. Тому і Є. Маланюк наголошував: “Не пригадую собі в світовій поезії такого апологета і співця розуму-інтелекту, як поет Іван Франко: “Ти, розуме-бистрокриле, порви пута вікові” [9: 28]; “Над розумом Франка, що цілою своєю творчістю був саме явленням національного інтелекту, варто зупинитися ще раз і ще раз, паки й паки. Бо проблема розуму у Франка становила невідкличну сторінку історії нашої національної мислі” [9: 29].

Але ми працюватимемо з текстами науковими і науково-публіцистичними. “Через усю історію текстології, – пише В. Бородін, – червоною ниткою проходять протистояння і боротьба двох принципово відмінних напрямів: механістичного, націленого на встановлення тексту за наперед визначеними “правилами”, і творчого: не копіювати бездумно певне джерело тексту, а доводити, обґрунтовувати текст твору, мотивувати прийняті рішення історією, рухом, розвитком задуму і